

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ЖІНОК ДО «ЦИВІЛЬНОГО» ЧОЛОВІКА PECULIARITIES OF THE ATTITUDE OF WOMEN TO THE “CIVIL” HUSBAND

У статті розглянута проблема особливостей взаємин жінок з чоловіком, які перебувають у неофіційному шлюбі. Відомо, що у нашому суспільстві спостерігається тенденція повсюдного поширення кількості пар, які перебувають у відносинах незареєстрованого шлюбу. Така форма шлюбу дуже поширена на Заході серед представників будь-якого віку і є нормою суспільного життя, а в нашій країні незареєстрований шлюб, в основному, простежується серед молоді, яка не прагне реєструвати свої взаємини, тобто вступати в офіційний шлюб. На думку вчених, це явище пов'язане з процесами глобалізації або з тим, що молодь більш схильна до впливу ліберальної ідеології сімейних цінностей, які сприяють появі альтернативних форм шлюбно-сімейних відносин (А.В. Рачіпа, С.І. Самігін, А.В. Верещачіна, І.А. Челнакова та ін.). Незважаючи на велику кількість досліджень, залишається ще низка питань, які потребують розробки нових теоретичних підходів і досліджень у вивченні такого феномена.

З огляду на актуальність проблеми ми поставили перед собою мету – проаналізувати доступну наукову літературу з проблеми дослідження і вивчити особливості ставлення жінок до свого цивільного чоловіка. Для вирішення поставлених завдань застосовано комплексний підхід, що складається з об'єднання теоретичного аналізу наукових джерел та емпіричного дослідження. Використовувалися такі методи: спостереження, тестування і бесіди. Аналіз отриманих результатів здійснювався комплексом сучасних методів математичної статистики (Pearson).

Результати дослідження засвідчують, що більшість жінок задоволені своїми взаєминами з чоловіком, однак близькість пари до реєстрації шлюбу відзначена лише у деяких респонденток. Багато жінок бажають вийти заміж, незважаючи на те, що не можуть прийняти партнера як особистість.

Ми вважаємо, що на їх вибір вступити у цивільний шлюб вплинула велика кількість факторів, насамперед це відсутність духовної єдності та довірчих відносин з партнером, низький рівень психологічної готовності до подружніх взаємин, матеріальна зацікавленість, фінансові проблеми, різні заботи та інші.

Ключові слова: альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин, офіційний шлюб,

цивільний шлюб, незареєстрований шлюб, незареєстроване співжиття.

The article deals with the problem of the peculiarities of the relationship between a woman and her husband who are in an unofficial marriage. It is known that in our society there is a tendency for the ubiquitous spread of the number of couples in unregistered marriages. This form of marriage is widespread in Europe among representatives of any age and is the norm in public life, mainly among young people who do not seek to register their relationship, that is, enter into an official marriage. According to scientists, this phenomenon is associated with the processes of globalization or with the fact that young people are more susceptible to the influence of the liberal ideology of family values, which contribute to the emergence of alternative forms of marriage and family relations (A.V. Rachipa, S.I. Samygin, A.V. Vereshchagina, I.A. Chelnakova, etc.). Despite the large number of studies, there are still a number of issues that require the development of new theoretical approaches and research in the study of this phenomenon.

Given the urgency of the problem, we set a goal to analyze the existing scientific literature on the research problem and explore the peculiarities of the relation of women to their civil husband. To solve the set tasks, an integrated approach was applied, consisting of combining theoretical analysis of scientific sources and empirical research. The following methods were used: observation, testing and conversation. The analysis of the results obtained was carried out using a complex of modern methods of mathematical statistics (Pearson).

The results of the study indicate that the majority of women are satisfied with their relationship with their husbands, however, the proximity of a couple to marriage registration was noted only in a few respondents. Many women want to get married, despite the fact that they cannot accept their partner as a person.

We believe that their choice to enter into a civil marriage was influenced by a large number of factors, first of all, this is the lack of spiritual unity and trusting relationship with a partner, a low level of psychological readiness for marital relationships, material interest, financial problems, various superstitions and others.

Key words: alternative forms of marriage and family relations, official marriage, civil marriage, unregistered marriage, unregistered cohabitation.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.30>

Денисенко А.О.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Барабаш В.В.

магістрантка

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

На сучасному етапі спостерігається тенденція повсюдного поширення кількості подружніх пар, які перебувають у відносинах незареєстрованого шлюбу. Така форма шлюбу дуже поширена на Заході серед представників будь-якого віку і є нормою суспільного життя, а в нашій країні незареєстрований шлюб, в основному, простежується серед молоді, яка не прагне реєструвати свої взаємини, тобто вступати в офіційний шлюб.

Статистичні дані останніх переписів в Україні свідчать про зниження офіційних шлюбів

і все більшого поширення незареєстрованого, тобто цивільного шлюбу. Так, за останні 30 років кількість офіційних шлюбів зменшилася в 3 рази. У 2020 році було офіційно зареєстровано всього лише 167,9 тисячі шлюбів, тоді як у 1991 році – 493 тисячі. Порівняно з 2019 роком у 2020 році було зареєстровано на 29% шлюбів менше [17].

Є всі підстави стверджувати, що з введенням в Україні нового Сімейного кодексу держава визнала існування цивільного шлюбу,

адже стаття 3 п. 2 говорить: «Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки», та ні слова про реєстрацію шлюбу. Але все ж для людей, які проживають у цивільному шлюбі, є деякі особливості (народження дитини, спадщина, розподіл майна) [18].

Спонукальні мотиви не реєструвати свої відносини у чоловіків і жінок різні, вони зумовлені багатьма соціальними, економічними та психологічними чинниками. Адже шлюб ґрунтується на вільній взаємній угоді, однодумності, співробітництві і відповідальності [10].

У соціології та психології у дослідженні феномена «цивільний шлюб» вивчалися такі питання, як: психологічні проблеми цивільного шлюбу [9]; цивільний шлюб як соціальна проблема [7]; специфіка подружніх відносин в офіційних і цивільних шлюбах [10]; неофіційні й офіційні молодіжні сім'ї [11]; благополуччя чоловіків і жінок різного шлюбного статусу (Т.А. Гуртко, 2018) та інші. Незважаючи на велику кількість досліджень, соціально-психологічний аспект детермінації вступу партнерів у цивільний шлюб усе ж залишається не досить вивченим, тобто залишається ще низка питань, які потребують розробки нових теоретичних підходів і досліджень у вивченні цього феномена.

З огляду на актуальність проблеми ми поставили перед собою мету – проаналізувати доступну наукову літературу з проблеми дослідження та вивчити особливості ставлення жінок до свого цивільного чоловіка. Для вирішення поставлених завдань застосовано комплексний підхід, що складається з об'єднання теоретичного аналізу наукових джерел та емпіричного дослідження. Використовувалися такі методи: спостереження, тестування та бесіди. Аналіз отриманих результатів здійснювався комплексом сучасних методів математичної статистики (Pearson).

Як показує аналіз сучасної літератури, цивільний шлюб – це одна із форм альтернативних шлюбно-сімейних відносин. Розглядаючи історію його виникнення, ми бачимо, що на території колишнього Радянського Союзу поняття «цивільний шлюб», тобто зареєстрований державою, а не церквою, вперше з'явився ще сто років тому. Зареєстровані та незареєстровані подружні союзи мали один статус і до 1944 року така форма шлюбу залишалася законодавчо зрівняною в правах з офіційним шлюбом. Потім цивільний шлюб став поширеним серед представників кримінального світу та молоді, яка належала до радянської управлінської еліти. Суспільством він сприймався як відхилення від моральних норм і засуджувався, тому його стали називати спільне проживання без юридичної реєстрації [12].

А.Р. Міхеєва дає характеристику поняттю «цивільний шлюб». Автор розглядає його як офіційно не зареєстрований подружній господарсько-побутовий союз між чоловіком і жінкою, який тісно пов'язаний зі змінами у сфері особистісної самосвідомості партнерів, що проявляються через їх ціннісні орієнтації, потреби та установки [5]. За визначенням Л.Б. Осипової, цивільний шлюб характеризує співжиття людей, які не бажають пов'язувати себе подружніми й батьківськими правами та обов'язками [6]. Т.В. Андреева описує його через визначення особливостей взаємин партнерів, чинників появи такого феномена у суспільстві та підсумків, до яких може привести подальше їх поширення [2]. Разом із тим Є.Ю. Єгорова підкреслює, що цивільний шлюб можна віднести до особливої моделі сім'ї, але він не може являти собою її повноцінну функціональну форму [3]. Своєю чергою Е.Г. Ейдемиллер і В.В. Юстицкіс відзначають, що цивільний шлюб може розглядатися і як спроба уникнути відповідальності (юридичної, фінансової та інших). Під впливом різних громадських організацій, у тому числі феміністських, стали популярні ідеї, що інститут сім'ї застарів і на його зміну прийшли цивільний або пробний шлюби. Однак немає гарантії, що майбутній зареєстрований шлюб стане щасливим, оскільки відсутність зобов'язань у господарсько-побутовій сфері цивільного шлюбу може привести до їх відсутності в офіційному шлюбі [15].

У своїх працях Л.Б. Шнейдер не використовує поняття «цивільний шлюб», а замінює його на поняття «незареєстроване співжиття», уточнюючи, що «цивільний шлюб» є термінологічно неправильним, оскільки саме законний, юридично оформлений шлюб і є цивільним [14].

Однак Л.Л. Шпаковська вважає, що такий термін, як «співжиття», не визнається подружжям, які перебувають у цивільному шлюбі. У зв'язку з цим таке поняття залишається єдиним стійким виразом, що дозволяє всім дослідникам, політикам, журналістам і суспільству розуміти, про що йдеться [13].

Розглядаючи специфічні особливості взаємин між чоловіком і жінкою у цивільному шлюбі, можна назвати такі як: невисока задоволеність відносинами, випадки жорстокої поведінки одного із партнерів, зрада, рольова неадекватність, відсутність бажання мати дітей, небезпека «циклічного» цивільного шлюбу (відсутність позитивної взаємодії) [5].

Л.Б. Шнейдер, А.А. Реан, Т.В. Андреева, А.І. Ташева і С.Н. Фрондзей та інші вчені дають психологічний портрет цивільного подружжя. Вони характеризуються ліберальними установками, високим рівнем андрогінії, шкільною неуспішністю, відкиданням моральних норм, соціальною незрілістю, відсутністю

відповідальності, високим рівнем тривожності, настороженості, демонстративності та цілеспрямованості, а також орієнтовані тільки «на себе» та мають «фобії сім'ї». Свої подружні стосунки розглядають як романтизм, спілкування і гедонізм. Чоловіки більш підозрілі, консервативні й агресивні, мають високу самооцінку, а жінки виявляють себе радикально, мають завищену самооцінку та самостійно дбають про свій матеріальний достаток. Усе це негативно відбивається на розвитку та формуванні взаємин у наступних поколіннях, тому що веде до структурної деформації сім'ї [9; 11; 14].

Виходячи з мети нашої роботи, нами було організовано і проведено емпіричне дослідження серед 60 жінок віком 25–30 років, які перебувають у цивільному шлюбі (1–5 років).

Для дослідження особливостей ставлення жінок до свого цивільного чоловіка нами були відібрані методики, які дозволили би максимально оцінити особливості, що діагностуються, за якісними та кількісними показниками. Ми виходили з того, щоб вибрані нами методики були валідними та відповідали віковим критеріям респондентів. Так, дослідження розуміння, емоційного тяжіння, авторитетності та міжособистісного сприйняття проводилося за допомогою методик, запропонованих А.Н. Волковою, М.А. Абалакіною, Д. Делісом [1; 2; 3]. Для діагностики рівня сімейної тривоги, адаптації та згуртованості використовувалися методики, розроблені Є.Г. Ейдемільєром, Д.Х. Олсоном, Дж. Портнером та І. Лаві (адаптація Е.Г. Ейдемільєра) [16].

Аналіз отриманих результатів показав, що характер задоволеності своїми взаєминами з цивільним чоловіком у жінок загальної вибірки представлений неоднозначно. Так, 50,0% з них задоволені своїми подружніми стосунками, однак близькість пари до оформлення шлюбу відзначена лише у 15,6% жінок, 25,0% респонденток оцінюють свої взаємини з чоловіком негативно, а 25,0% – бажають вийти заміж за цивільного чоловіка. На їх ставлення до партнера впливають такі особливості, як: повага до нього (середній рівень), розуміння (високий рівень), задоволеність стосунками, емоційне тяжіння (середній рівень), емоційний дисбаланс у відносинах (середній рівень та високий у 25,0%) і позитивність у стосунках.

У своїх взаєминах з цивільним чоловіком більшість жінок не відчувують почуття провини, тривожності та напруженості у сім'ї, також у них простежуються хаотичний (непередбачуваність, рішення приймаються імпульсивно та необдуманно, сімейні ролі зміщуються від одного члена сім'ї до іншого) та розділений (підтримка один одного і прийняття спільних рішень) типи.

Ми розглянули відмінності щодо показників, що діагностуються, між жінками, які близькі до оформлення офіційного шлюбу,

а також тими, які не прагнуть поєднати свою долю з цивільним чоловіком. Встановлено, що перші характеризуються високим рівнем розуміння та емоційного тяжіння, середнім рівнем авторитетності та відсутністю сімейної тривожності. В їхніх взаєминах з майбутнім чоловіком простежується помірна згуртованість, підтримка, спільність у розв'язуванні побутових питань, незважаючи на те, що у них різні інтереси та друзі, а сімейні ролі зміщуються від одного до іншого члена сім'ї.

У жінок, які не бажають зв'язувати своє життя з партнером, виявлено: високий і середній рівні розуміння, емоційне прийняття партнера (середній рівень), повага (середній рівень), високий та середній рівні емоційного дисбалансу, а також відсутність емоційної прихильності та підтримки з партнером, ізольованість один від одного, нездатність встановлювати близькі стосунки, невміння розв'язувати побутові питання та зсув сімейних ролей.

Стосовно жінок, які прагнуть стати дружиною цивільного чоловіка, можна сказати, що у них на перших позиціях знаходяться такі показники, як: емоційне тяжіння (середній рівень), повага (середній рівень), задоволеність стосунками (середній рівень), розуміння (середній рівень), відчуття провини, високий рівень сімейної тривоги та емоційного дисбалансу, відсутність емоційної прихильності та підтримки, невміння розв'язувати побутові питання, ізольованість один від одного та нездатність встановлювати близькі стосунки.

Попередній аналіз дав підставу вважати, що ставлення жінок до цивільного чоловіка залежить від певних особливостей, про що свідчить наявність кореляційних плеяд, які зв'язують різні діагностовані прояви.

Згідно з поданими даними, провідними показниками кореляційних зв'язків на рівні ($p < 0,01$) у жінок загальної вибірки виступають «розуміння» та «відчуття сімейної провини». Розуміння вступає в негативний зв'язок з відчуттям провини ($r = -0,515$), тривожністю ($r = -0,527$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = -0,506$). Відчуття провини, своєю чергою, відзначено в позитивному зв'язку із сімейною тривожністю ($r = 0,881$), сімейною напруженістю ($r = 0,544$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,902$). Наступний показник «позитивність відносин» вступає у позитивний зв'язок на рівні ($p < 0,01$) з відчуттям провини ($r = 0,464$) та на рівні ($p < 0,05$) із сімейною тривожністю ($r = 0,410$) і загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,368$). Сімейна тривожність позитивно взаємодіє на рівні ($p < 0,01$) із сімейною напруженістю ($r = 0,762$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,976$). Показник «авторитетність» на рівні ($p < 0,01$) негативно корелює з відчуттям провини ($r = -0,456$), а «сімейна напруженість»

вступає в позитивний зв'язок із загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,834$). Водночас показник «емоційне тяжіння» на рівні ($p < 0,05$) простежується у негативному зв'язку з високим рівнем емоційного дисбалансу в парі ($r = - 0,803$).

Кореляційний аналіз отриманих даних жінок, близьких до оформлення шлюбу, дозволяє виділити провідний показник «відсутність емоційного дисбалансу», який вступає в негативний зв'язок на рівні ($p < 0,01$) з хаотичним типом адаптації ($r = - 1,000$). Також виявлено показник «сімейна напруженість», який корелює на рівні ($p < 0,01$) із загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,989$). Своєю чергою показник «сімейна тривожність» взаємодіє на рівні ($p < 0,05$) із сімейною напруженістю ($r = 0,946$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,896$). А показник «емоційне тяжіння» простежується у позитивному зв'язку на рівні ($p < 0,05$) із сімейною тривожністю ($r = 0,899$).

Розглядаючи кореляційні зв'язки діагностованих показників жінок, які сумніваються у своєму виборі, нами визначено провідний показник «сімейна провина», який вступає в позитивний зв'язок на рівні ($p < 0,01$) із сімейною тривожністю ($r = 0,858$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,876$). Показник «емоційний дисбаланс» (середній рівень) відзначено у негативному зв'язку на рівні ($p < 0,01$) з близькістю пари до оформлення шлюбу ($r = - 0,991$). А показник «сімейна тривожність» позитивно взаємодіє на рівні ($p < 0,01$) із загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,878$). Також на рівні ($p < 0,05$) простежується позитивний зв'язок показника «емоційне тяжіння» з близькістю пари до оформлення шлюбу ($r = 0,787$). Своєю чергою сімейна напруженість на рівні ($p < 0,05$) позитивно взаємодіє із загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,708$).

Виходячи з представлених результатів обстежуваних жінок, які бажають вступити до шлюбу, можна виділити провідний показник «розуміння», який негативно взаємодіє на рівні ($p < 0,01$) із сімейною тривожністю ($r = - 0,735$), сімейною напруженістю ($r = - 0,643$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = - 0,694$), а також на рівні ($p < 0,05$) з емоційним тяжінням ($r = 0,581$) та відчуттям провини у сім'ї ($r = - 0,624$). Наступний показник «позитивні відносини» відзначено в кореляційному зв'язку на рівні ($p < 0,01$) з відчуттям сімейної провини ($r = 0,718$), сімейної тривожності ($r = 0,652$), загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,692$), а також на рівні ($p < 0,05$) із сімейною напруженістю ($r = 0,601$). Показник «відчуття сімейної провини» на рівні ($p < 0,01$) позитивно взаємодіє із сімейною тривожністю ($r = 0,945$), сімейною напруженістю ($r = 0,812$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,959$). Своєю чергою сімейна тривожність корелює на рівні ($p < 0,01$) із

сімейною напруженістю ($r = 0,919$) та загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,992$). А сімейна напруженість простежується у позитивному зв'язку на рівні ($p < 0,01$) із загальним рівнем сімейної тривоги ($r = 0,937$). Разом із тим показник «авторитетність» вступає у негативний зв'язок на рівні ($p < 0,05$) з розділеним типом згуртованості у сім'ї ($r = - 0,794$).

Отже, визначено, що такі особливості, як: відсутність емоційного дисбалансу, сімейної напруженості, сімейної тривожності та емоційне тяжіння (жінки, які близькі до оформлення шлюбу), відчуття сімейної провини, емоційний дисбаланс у парі, сімейна тривожність, емоційне тяжіння, сімейне напруження (жінки, які не мають бажання пов'язувати своє життя з цивільним чоловіком), розуміння, позитивні відносини, відчуття сімейної провини, сімейна тривожність, сімейна напруженість, авторитетність (жінки, які бажають оформити свій шлюб), а також розуміння, відчуття сімейної провини, позитивність відносин, сімейна тривожність, авторитетність, сімейна напруженість, емоційне тяжіння (загальна вибірка жінок) характерні для наших респонденток.

Виходячи з отриманих нами результатів, можна говорити про те, що у жінок, які близькі до оформлення шлюбу, емоційний баланс на високому рівні, подружжя згуртоване, надають підтримку один одному і спільно розв'язують побутові питання, однак інтереси та друзі у них різні. Жінки, які не бачать у своєму партнері супутника по життю, характеризуються відсутністю емоційної прихильності та підтримки, що проявляється в ізолюваності партнерів один від одного та нездатності встановлювати близькі стосунки. А жінки, які бажають вступити в шлюб, не дуже відчувають до партнера емоційне тяжіння та повагу. У більшості з них високий рівень тривожності та відчуття провини, а у взаєминах з партнером простежується емоційний дисбаланс, відсутність прихильності та підтримки, невміння розв'язувати побутові питання, ізолюваність один від одного та нездатність встановлювати близькі стосунки. Мабуть, на вибір жінок такої форми шлюбно-сімейних відносин, як цивільний шлюб, вплинула велика кількість факторів, насамперед це відсутність духовної єдності та довірчих відносин з партнером, низький рівень психологічної готовності до подружніх взаємин, матеріальна зацікавленість, фінансові проблеми, різні забобони та інші. Значна кількість жінок вважають цей шлюб пробним, тому що переважає бажання вийти заміж над здатністю прийняти партнера як особистість.

Виконане дослідження дозволило висунути низку актуальних питань для подальшого вивчення поставленої проблеми. Наприклад, дослідити істотний вплив етнічних традицій на незареєстрований шлюб серед молоді;

виявити психологічну готовність до подружніх взаємин в осіб, які перебувають у цивільному шлюбі; розробити психокорекційну програму, орієнтовану на системне формування психологічної готовності до подружніх взаємин у дівчат і юнаків, які вибирають альтернативну форму шлюбно-сімейних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абалакина М.А. Межличностное взаимодействие и динамика предбрачных отношений. *Психологический журнал*, 2011. № 2. С. 34–45.
2. Андреева Т.А. Психология семьи : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 336 с.
3. Волкова А.Н. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии. Ленинград : Ленинградский университет, 1990. 88 с.
4. Егорова Н.Ю. Модель определения формы супружества: социально-демографические факторы. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Социальные науки*, 2017. № 9. Вып. 3 (47). С. 71–78.
5. Михеева А.Р. Человек в сфере частной жизни: векторы трансформации семейных отношений. Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2012. 156 с.
6. Осипова Л.Б. Гражданский брак как социальное явление. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*, 2014. С. 189–195.
7. Попова И.В., Касаткин А.А. Гражданский брак как социальная проблема. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*, 2013. № 1. С. 207–209.
8. Рачипа А.В., Самыгин С.И., Верещагина А.В. «Гражданский брак» в России: причины и последствия распространения в молодежной среде. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, 2013.
9. Реан А.А., Андреева Т.В. Психологические проблемы гражданского брака. *Вестник Балтийского федерального университета имени И. Канта*, 2009. Вып. 3. С. 36–45.
10. Тарасова Е.В. Специфика супружеских отношений в официальных и гражданских браках. *Вестник Университета*, 2015. Вып. 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-supruzheskih-otnosheniy-v-ofitsialnyh-i-grazhdanskih-brakah>
11. Тащёва А.И., Фрондзей С.Н. Неофициальные и официальные молодежные семьи: психологический портрет. *Вестник Адыгейского государственного университета*, 2011. Вып. 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neofitsialnye-i-ofitsialnye-molodyozhnye-semi-psiologicheskii-portret>.
12. Чурсина В.Н. Гражданский брак как проявление кризиса семейно-брачных отношений. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/151227543.pdf>.
13. Шнейдер Л.Б. Семейная психология : учебное пособие для вузов. Москва : Акад. Проект; Екатеринбург : Деловая кн., 2005. 768 с.
14. Шпаковская Л. Незарегистрированные союзы: брачные стратегии молодых представителей городского среднего класса. *Женщина в российском обществе*, 2012. № 1. С. 3–16.
15. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
16. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учебное пособие для врачей и психологов. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 352 с.
17. Пресс-служба «ФОКУС», Україна. URL: <https://focus.ua/ukraine/474702-opendatabot-za-30-let-kolichestvo-brakov-v-ukraine-sokratilos-v-tri-raza>.
18. Сімейний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповненнями на 15 січня 2016 року. Офіційний текст. Київ : Алерта, 2016. 78 с.